

PALEO- AKTUEEL

7

RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1996, Vakgroep Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag: opgraving aan de Minnemastraat, Leeuwarden

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen

mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Vakgroep Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0632 7

PALEO-AKTUEEL

7

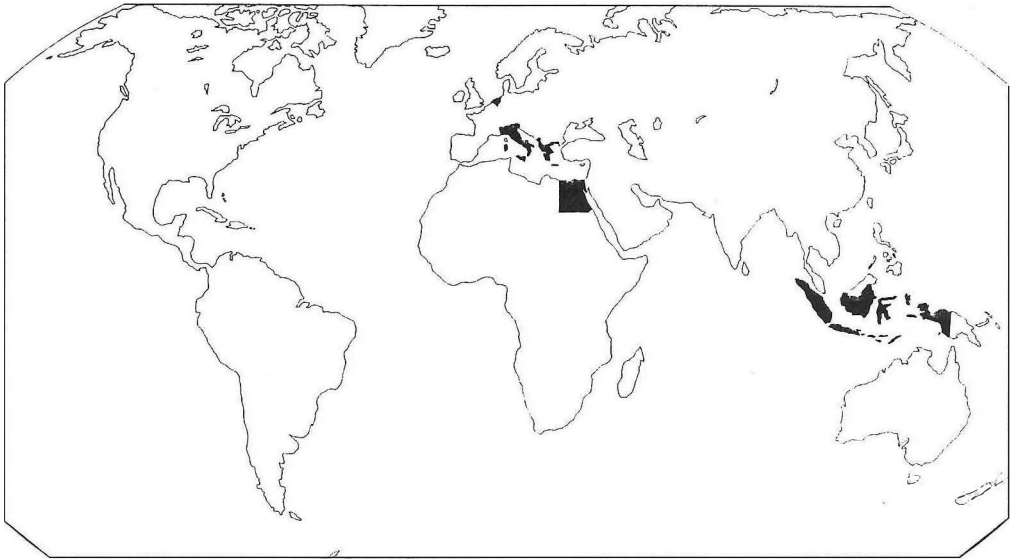
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

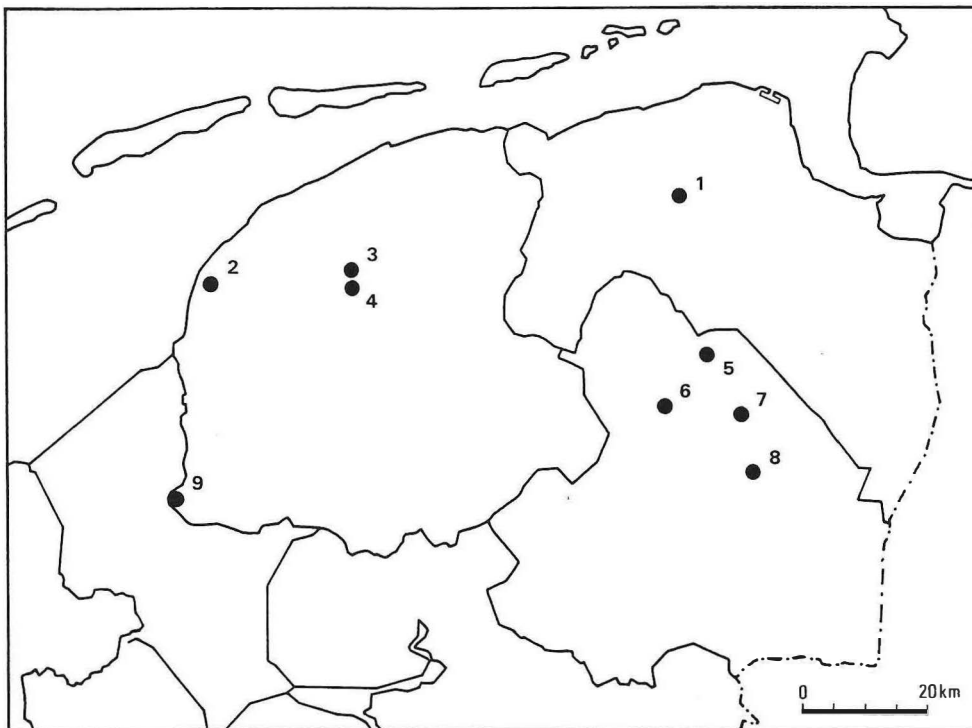
Vakgroep Archeologie

Groningen, 1996

In deze aflevering: Egypte, Griekenland, Indonesië, Italië, Nederland

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Bedum; 2. Wijnaldum; 3. Leeuwarden; 4. Goutum; 5. Schipborg; 6. Peelo; 7. Gieten; 8. Borger; 9. Stavoren.

INHOUD

VOORWOORD	8
D. STAPERT Vuistbijlen: raadselachtige werktuigen uit de Oude Steentijd	9
M.J.L.Th. NIEKUS Het middenpaleolithische vondstcomplex van Nieuwegein (Utr.)	14
D. STAPERT Een veldarcheoloog te fiets: Jan Klaas Boschker (1935-1995)	18
D. STAPERT & G. BOEKSCHOTEN 'The answer is blowing in the wind': naar dynamische modellen van steentijdnederzettingen	20
L. JOHANSEN & D. STAPERT Compacte vuursteenconcentraties: werd er iets gemaakt of iets weggegooid?	25
J.M. PASVEER & G.J. BARTSTRA Naalden in de hooiberg. Verslag van een opgraving in Kria, de Vogelkop, Irian Jaya, Indonesië	30
R. BAKKER Op weg naar een nieuwe visie op de <i>landnam</i> ?	34
J. SCHONEVELD Een transhumance in Egypte	40
O.H. HARSEMA De bronstijd als spiegel voor modern Europa: gezochte vergelijking of gouden greep?	43
P.B. KOOI Nederzettingssporen uit bronstijd en ijzertijd op de Daalkampen te Borger (Dr.)	49
M.C. GALESTIN & M. KLEIBRINK Wijgeschenken voor de godin	52
O.H. HARSEMA Het dwarshuis, een eigen Noordwesteuropees bouwprincipe, en zijn betekenis	57
Y. DIJKSTRA, R. REINDERS, V. RONDIRI & S.J. TUINSTRRA De zuidoostpoort van Hellenistisch Halos	62

A. BAKKER & R. REINDERS	
Tetrdrachmen en tetrobolen; een muntvondst in Nieuw Halos	66
W. PRUMMEL	
Van beesten, bikkels en weekdieren: zes huizen in Hellenistisch Halos (Griekenland)	70
P. ATTEMA	
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (2): de Albano survey	74
J.M. BOS & A. JAGER	
Een terpzool in Goutum-Noord (Fr.): weer raak	79
D.A. GERRETS, A. HEIDINGA & J. DE KONING	
Over oude en nieuwe Friezen. De komst van migranten naar de terp Tjitsma bij Wijnaldum (Fr.)	82
J.M. BOS & J. ZIJLSTRA	
Middeleeuwse fibulae: Wijnaldum in Fries perspectief	86
P.B. KOOI	
Bedum (Gr.), wierde, veenterp, dijkdorp?	88
P.B. KOOI	
Huisinge, een erf in het middeleeuwse Peelo (Dr.)	91
J.M. BOS, Y. DIJKSTRA & J.P. DE ROEVER	
Minnemastraat, Leeuwarden (Fr.): de stadsterp Nijehove-Zuid	94
O.H. HARSEMA	
Het raadsel van de grote gaten van Schipborg (Dr.) na 75 jaar opgelost?	98
A. UFKES	
Archeologie en cultuurhistorie van de essen in de provincie Drenthe	103
J.M. BOS & G.J. DE LANGEN	
Vooronderzoek naar het blokhuis van Stavoren (Fr.)	106
J.T. ZEILER	
Een kalkoense hen en ander gevogelte uit Den Haag	110
H. BUITENHUIS & A.F.L. VAN HOLK	
Botten aan boord	113

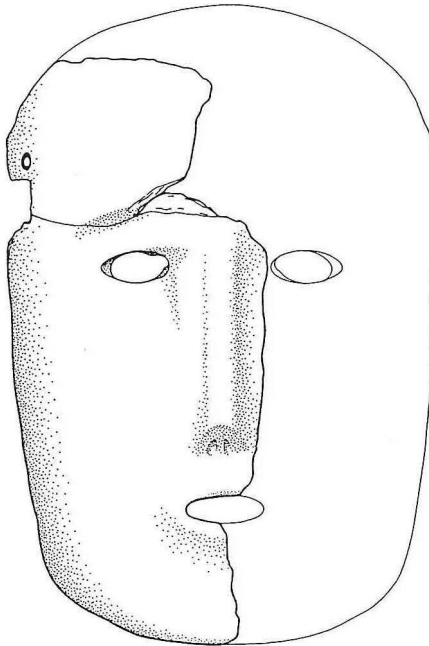
In deze zevende aflevering van *Paleo-aktueel* komen onderzoeksactiviteiten uit 1995 van de Vakgroep Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen aan bod. Een gedenkwaardig jaar: onderwijs en onderzoek vergden het nodige improvisatietalent; de bibliotheek verdween in containers; kamers en collegeruimten moesten diverse keren worden ontruimd; verhuizers waren steeds druk in de weer. De gebouwen van het voormalige Biologisch-Archeologisch Instituut aan de Poststraat en de Broerstraat werden grondig verbouwd, om vanaf 1996 aan de Prehistorici en de Mediterraan Archeologen onderdak te bieden.

Het gebouw verloor zijn museumfunctie. Tentoonstellingsruimten werden verbouwd tot werk-kamers. In de tuin vonden ‘opgravingen’ plaats, samenhangend met de verwijdering van olietanks en vervuilde grond.

In 1996 kan de vakgroep groeien naar eenheid en zijn nieuwe gezicht laten zien. De afbeelding bij dit voorwoord toont het gezichtsmasker uit Middelstum in zijn nieuwe gedaante. Een voorwerp uit mediterrane traditie gevonden in een prehistorische context. Onlangs vond Ernst Taayke tussen de opgeslagen scherven van deze oude BAI-opgraving een bijpassend fragment.

‘Een nieuw gezicht’; een goed motto voor 1996.

Reinder Reinders

BEDUM (GR.), WIERDE, VEENTERP, DIJKDORP?

P.B. Kooi

Bedum was in 1995 het toneel van divers oudheidkundig bodemonderzoek. Naar aanleiding van een opgraving door de ROB langs de Grote Straat in het oude centrum, wist provinciaal archeoloog H.A. Groenendijk te melden dat Bedum oorspronkelijk op een wierde is gebouwd. De daarop volgende discussies over de merkwaardige, langgerekte vorm van het dorp gingen in de richting van een handelsnederzetting aan een waterweg. Op de achtergrond speelde ook nog de gedachte mee, dat Bedum zich omstreeks het jaar 1000 ontwikkelde tot een pelgrimsoord, vanwege de verering van Walfridus en Radfridus, die door Vikingen waren vermoord en beiden in een eigen kapel werden begraven.

In september 1995 werd een opgraving uitgevoerd in de Walfriduskerk in het kader van de restauratie.¹ Dit was in feite een vervolg op de opgraving van het verdwenen koor, ten oosten van de kerk, in 1985 (van Schaik, 1985). De recente opgraving in de Walfriduskerk leverde naast waardevolle informatie over de verschillende bouwfasen van de kerk ook inzicht in de vroegste bewoning van de nederzetting Bedum.²

Het gebied waarin Bedum ligt behoort tot het laaggelegen centrale deel van de provincie met plaatsnamen als Noordwolde, Zuidwolde, Garmerwolde, Steerwolde en Lutjewolde. In de middeleeuwen was het bedekt met een aanzienlijke laag veen, die inmiddels bijna overal is verdwenen. In de Walfriduskerk bleek nog een veenpakket aanwezig te zijn, dat oorspronkelijk wellicht enige meters dik is geweest, en toen de kerk werd gebouwd nog een dikte had van minstens 1,2 m. Aan de basis van het veen ligt een kleilaag die tot 0,6 m -NAP reikt, hetgeen behoorlijk hoger is dan de 1,0-1,2 m elders. Deze situatie is op zich nog niet uitzonderlijk, want veenrestanten zijn eveneens aangetroffen in de kerken van Garmerwolde, Steerwolde en Thesinge (Boersma, 1975). Door de bouw van genoemde kerken is het veen binnen de muren bewaard gebleven. Opmerkelijk was het meest oostelijk gedeelte van het oost-westprofiel door

de middenas van de kerk. Bij toeval gespaard tussen latere verstoringen van graven en grafkelders tekende zich daarin, van west naar oost oplopend, een ophoging van klei en kleizoden op het veen af. Juist onder deze ophoging bevond zich afval in de vorm van dierlijk botmateriaal en scherven. De scherven zijn van een type vroege kogelpot dat in de 9e-10e eeuw kan worden gedateerd. We hebben hier dus te maken met een veenterpje, een verhoogde woonplaats op het veen (Casparie, 1988). Ook in 1985 werd nederzettingsafval in kuilen aangetroffen, ten oosten van de bestaande kerk. Een ¹⁴C-bepaling dateert dit in een traject tussen 700 en 900. De sporen van bewoning dateren dus uit een periode waarin er nog geen sprake was van beschermende dijken en er kennelijk behoefte was aan een verhoogde woonplaats om aan tijdelijke wateroverlast het hoofd te bieden. Overigens was bewoning op het door natuurlijke waterlopen gedraineerde en hoge veen goed mogelijk omdat het aanvankelijk niet door zeewater werd bedreigd.

Algemeen wordt aangenomen dat het veen ten gevolge van akkerbouw en ontginningen, samen gaand met een intensieve ontwatering, waarschijnlijk aan het eind van de 12e of het begin van de 13e eeuw grotendeels verdwenen was. De wijze van ontginnen is af te leiden uit de verkavelingspatronen en de afwisseling van bewoningsreeksen en waterwegen (Poelman, 1976). Uit die tijd dateert mogelijk het ontstaan van een aantal stroomgeulen, die gekenmerkt worden door het ontbreken van veen in de bedding (Roeleveld, 1976: pp. 57-66). Het ligt voor de hand te veronderstellen dat de bewoners in die periode tot het opwerpen van een wierde bij de Grote Straat zijn overgegaan.

Mede door de toenemende gemiddelde stand van het zeewater werd de aanleg van dijken noodzakelijk en ontstond in de 13e eeuw een aaneengesloten zeewering (Formsma, 1977; Hacquebord & Hempenius, 1990). Enerzijds betekende dit een betrekkelijke veiligheid, maar

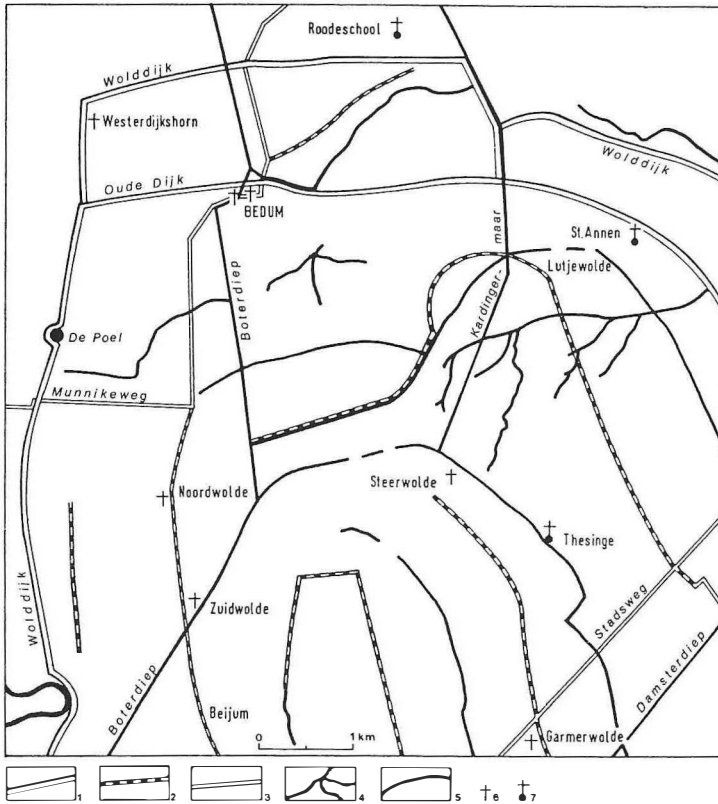

Fig. 1. Schematische kaart van Bedum en omgeving. Legenda: 1. dijken (naar Kooper); 2. ontginningsstadium met bewoning langs een weg of pad; 3. weg; 4. stroomgeulen; 5. waterwegen, ontstaan tijdens de ontginning of daarna; 6 kerk of kapel; 7. klooster (tek. G. Delger).

anderzijds werd stuwning van opkomend water veroorzaakt hetgeen mede heeft bijgedragen aan een lange reeks dijkdoorbraken en overstromingen in de 13e eeuw, zoals we uit de kroniek van Emo en Menko kunnen opmaken (Zuidema & Douma, z.j.).

Het lage midden van Groningen werd in eerste instantie door de Wolddijk tegen wateroverlast beschermd. Oorspronkelijk liep het tra-

cé aan de noordzijde langs de Oude Dijk naar Bedum en verder oostwaarts via de weg naar Sint Annen (Kooper, 1939: kaart no. XIV). Kenmerkend zijn restanten van de dijkzate, plaatselijk brede stroken langs de weg, waarop zich in de loop der tijd hier en daar bewoning vestigde, en het dijktracé dat het kloosterterrein van Sint Annen aan de noordzijde als een brede singel begrenst. De dijk lijkt in het dorp Bedum

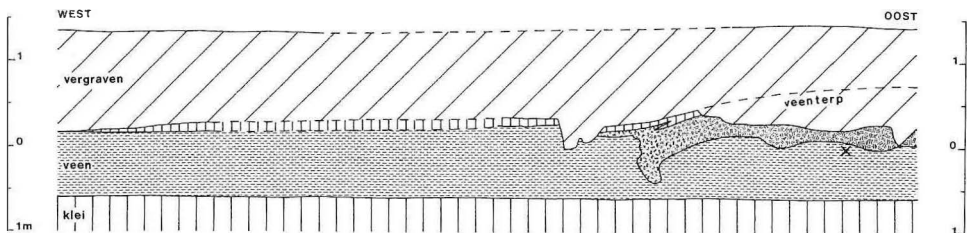

Fig. 2. Vereenvoudigd profiel door het oostelijke deel van de kerk. De vindplaats van vroeg kogelpotaardewerk is met een kruisje aangegeven.

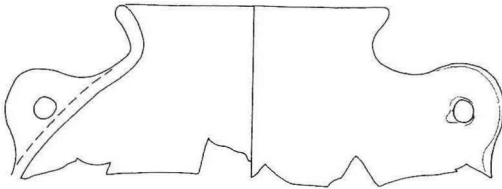

Fig. 3. Deel van een vroeg type kogelpot uit het veen (zie fig. 2).

op korte afstand ten noorden van de toen bestaande bebouwing met de Walfriduskerk en de kapel van Radfridus te zijn aangelegd. Dit is stellig lange tijd bepalend geweest voor de begrenzing van het dorp aan de noordzijde. Bij latere uitbreidingen van het bedijkte gebied werd de dijk in twee gedeelten noordwaarts verlegd langs het heden ten dage als Wolddijk bekend staande tracé. Het is waarschijnlijk dat het deze verbeterde en uitgelegde dijk is die in 1249 de nieuwe dijk wordt genoemd, en in dat jaar is doorgebroken waardoor een kolk ontstond, op de plaats die nog steeds De Poel heet. Ter verbetering van de afwatering en de lokale scheepvaart werden later onder meer het Boterdiep en het Kardingermaar gegraven.

Samenvattend is de conclusie dat het dorp Bedum in de loop der eeuwen is ontstaan uit een opeenvolgende reeks van aanpassingen aan de veranderende omstandigheden. Eerst bewoning op het veen, zo nodig op veenterpjes, daarna een consolidering van de bewoning door het opwerpen van een wierde, en vervolgens oriëntatie op de Oude Dijk. Na het graven van het Boterdiep is het dorp later in westwaartse richting uitgebreid.

Summary

In 1995-1996 the once famous church of St.-Walfridus in Bedum is being restored. This meant the first and for many years last opportunity to have a look at the oldest foundations inside the church. The excavation also gave an insight into the earliest type of settlement in the area. Around the 9th century AD, people lived on small terp mounds on a raised bog. After several centuries of erosion, the bog had completely disappeared and a fairly large terp

mound had been built. About AD 1200 a dike surrounding a larger area more or less secured Bedum against flooding by the sea and made it possible to enlarge the settlement. During the late middle ages, people created farmland by digging canals and building dike-locks and drainage mills.

Noten

1. Met dank aan de restauratiecommissie en de kerkvoogdij van de N.H. gemeente voor hun welwillende medewerking en de financiële bijdrage in de kosten van het onderzoek.
2. De opgraving werd uitgevoerd door de Vakgroep Archeologie in samenwerking met Remi van Schaik van de Vakgroep Mediaevistiek en mede mogelijk gemaakt door de dagelijkse inzet van collega A. Ufkes en de enthousiaste medewerking van collega J. Hielkema en de studenten Jörgen van Beek, Arno Cupedo, Marije Essink, Karen Groenink, Esther Hoppenbouwers, Siert Jan Tuinstra, Sabine Verschoor en Miranda de Wit. Gert-Jan Visser assisteerde met de metaaldetector.

Literatuur

- Boersma, J.W., 1975. De kerk van Stederwalde te Thesingeburen (gem. Ten Boer). *Groningse Volksalmanak*, pp. 184-197.
- Casparie, W.A., 1988. Laat-middeleeuwse veenterpen in Neerwolde. In: M. Bierma et al. (eds.), *Terpen en wierden in het Fries-Groningse kustgebied*. Groningen, pp. 196-213.
- Formsma, W.J., 1977. Delvinaria. *Groningse Volksalmanak 1976-1977*, pp. 28-36.
- Hacquebord, L. & A.L. Hempenius, 1990. *Groninger dijken op deltahoogte*. Groningen.
- Kooper, J., 1939. *Het waterstaatskundig verleden van de provincie Groningen*. Groningen.
- Poelman, J.N.B., 1976. Enkele beschouwingen over het verkavelingspatroon van Innersdijk en omgeving in de provincie Groningen. *Driemaandelijks blad*, pp. 115-134.
- Roeleveld, W., 1976. *The holocene evolution of the Groningen marine-clay district* (= Berichten ROB, suppl. jrg. 24). Amersfoort.
- Schaik, R.W.M., 1985. *Walfridus van Bedum*. Groningen.
- Zuidema, W. & J. Douma, z.j. *Kronieken van de abdij Bloemhof te Wittewierum*. Utrecht.